

i pomisao na mogućnost hegemonije nekog naroda u tom razdoblju, pa ostaje nejasno kako je upravo to pitanje bilo u korijenu raspada prijeratne CSR po šavovima (loše riješen) međunacionalnih odnosa, čime se Hitler samo spretno okoristio u svojoj strategiji širenja Trećeg Reicha.

U slijedećem poglavlju u tablici o nacionalnom sastavu vrhovnih zakonodavnih i izvršnih organa federacije i pojedinih federalnih jedinica, pa i niže, autori sugeriraju i brojkama dokazuju potpunu paritetnu zastupljenost pojedinih naroda i narodnosti. Naravno, nigdje se ne spominje da ti reprezentanti nisu izabrani da predstavljaju interese svojih sunarodnjaka već da dosljedno provode vladajuću partijsku liniju. Osim Čeha i Slovaka, izrijeком su navedene ukrajinska (i ruska), poljska i njemačka narodnost. U bilješki na str. 11 još se kao ostali spominju Bugari i Grci. Hrvate iz Slovačke kojih 6-8 tisuća živi nedaleko Bratislave ne spominju nigdje!

Vjerojatno najveća vrijednost ove studije jesu mnoge statističke tabele o demografskim karakteristikama narodnosti, rasprostranjenosti svake pojedine narodnosti po teritorijalno-upravnim jedinicama, te mnoštvo drugih pojedinosti o gospodarsko-društvenom položaju narodnosti u ČSSR.

U petom poglavlju autori(ca) nude sociološki pristup problematici jezika i međujezičnih odnosa, dvojezičnosti, te posebno opširno o raznim sferama kulturnih aktivnosti narodnosti. Iscrpno je prikazana organizacija mreže škola za narodnosti i slična kulturno-jezična problematika. O djelovanju pripadnika narodnosti u društvom, posebno kulturnom i političkom životu, o njihovim stavovima prema ključnim (dakako, prema njihovim domaćim mjerilima) političkim i ideološkim pitanjima autori posećuju posebnu pažnju analizirajući rezultate istraživanja o stavovima prema pojedinim društvenim i političkim (i ideološkim) pitanjima.

U zaključku atori(ca) ponovno opširno ponavlja već rečeno o sukladnim procesima internacionalizma i istovremeno potpunog i neometanog razvoja svake narodnosti u skladu s visokim ciljevima i vrednotama socijalizma.

U prilogima i onako velik broj statističkih podataka iznesenih i analiziranih u tekstu obogaćuju dodatnim mnoštvom tabela, grafikona i karata, vjerojatno strahujući da bi nam ostao nepoznat koji podatak iz starijih popisa stanovništva, ili jednostavno ne želeći da dio podataka dobivenih istraživanjem ostane skriven i neiskorišten, nepoznat javnosti.

Tihomir Dumančić

Branko Horvat

KOSOVSKO PITANJE

Zagreb: Globus, 1988. 191 str.

Pretpostavimo li da je posao intelektualca, posebice znanstvenika, da postavlja pitanja i ističe probleme, odnosno pokaže da problemi postoje, onda je knjiga o kojoj je ovdje riječ nedvojbeno djelo intelektualca.

Branko Horvat, ekonomist sa znatnim sociologijskim pretenzijama,¹ a u *Kosovskom pitanju* neizbježno i historičarskim, potaknut tom krajnje aktualnom temom – kosovskim pitanjem kao jednim od žarišnih mjesta suvremene jugoslavenske krize – prihvatio se posla koji naglašeno izlazi izvan osnovnog područja njegova znanstvenog bavljenja (ekonomije). Sam daje do znanja da ova knjiga nije akademski znanstveni rad već neka vrsta akcionog političko-sociološkog ogleada. On kaže: »Problem je aktualan sada, i treba ga rješavati sada. U akademskom naučnom istraživanju sva relevantna pitanja treba iscrpiti. Ja sam se, međutim, ograničio na to da pojedina pitanja studiram samo toliko dok ne budem razumno siguran da sam ih shvatio. Takav pristup ostavlja određen prostor za pogrešne interpretacije i nekritičko korištenje izvora. No taj se rizik nije mogao izbjeći...« (str. 6) I premda se veliki dio knjige odnosi na povijest (Ko-

¹ O njegovu sociološkom interesu svjedoče i neki njegovi ranije objavljeni radovi, kao na primjer *Ogled o jugoslavenskom društvu* (Zagreb: Mladost, 1969), *Politička ekonomija socijalizma* (Zagreb: Globus, 1984) i *Jugoslavensko društvo u krizi* (Zagreb: Globus, 1985).

sova, Jugoslavije i Albanije), također ističe da tu ipak nisu posrijedi nikakve pretenzije na historijska istraživanja. Za njega je historija u »ovoj knjizi posve instrumentalna« što znači da »ona treba da pridonese razjašnjenju današnjih problema i sporova« (isto). Ove napomene, čini se, možemo uzeti i kao svojevrsno metodičko polazište, a u isti mah i kao motiv kojim se autor rukovodio u izradi ovoga rada. Na to o kakvu se polazištu radi donekle upućuje i priznanje da je »duboko zainteresiran da se ružna stvarnost promijeni. I utoliko je ovo istraživanje, pored sve svoje 'objektivističke' orijentiranosti, beskompromisno angažirano« (isto).

Osim kratkog predgovora i uvoda, knjiga je razdijeljena na tri glavna dijela. U prvom dijelu (»Prošlost«) riječ je o genezi i općem povijesnom okviru kosovskog problema, o etnogenezi Albanaca, o formiranju albanske nacije (prethistorija, Prizrenska liga, osvajanje autonomije i proglašenje nezavisnosti), o »rješavanju« kosovskog pitanja za Kraljevine Jugoslavije (oslobođenje kao okupacija, pacifikacija, kolonizacija, okupacija), o konferenciji u Bujanu (Kosovo do konferencije i neposredno poslije), o situaciji u Republici Jugoslaviji (novi kurs, ekscеси policije, reakcija), o elementima sukobljavanja (kolonizacija Albanaca na Kosovu, iseljavanja i bune, balkanske migracije), i o elementima zajedništva (Albanci i Crnogorci, pleme Kuči, legende, zajednička crnogorsko-albanska država, zajedništvo na širem prostoru). U drugom se dijelu (»Sadašnjost«) govori o autonomiji Kosova, o studentskom buntu 1968. i 1981 (opće prilike u zemlji, četiri komponente kosovske situacije, demonstracije, Kosovo-Republika, doktrine o pravu naroda na samoopredjeljenje), o šikaniranju Srba i Crnogoraca i iseljavanju (razbuktavanje nacionalne netrpeljivosti, neistine i huškanja, pozitivni efekti kosovskih događaja), o frustracijama Albanaca (iritiranje svakodnevice, jezik), o glavnim aktualnim kosovskim problemima (demografska eksplozija, privredni razvoj, integracija u Jugoslaviju, političko samoopredjeljenje, subjektivni faktor), i o Jugoslaviji kao federaciji balkanskih naroda (razumijevanje historije, balkanska federacija). Najposlije, treći, najkraći dio (»Prilozi«), sadržavaju razgovor u Filozofskom društvu Srbije o

Kosovu, polemiku u *Književnim novinama*, odgovor Srpkini iz Bosne (dva pisma), odgovor makedonskom korespondentu i na kraju još dva polemička teksta o Bujanskoj konferenciji. Iz ovog pregleda tema i problema lako se može zaključiti da su ovdje najvjerojatnije razmotreni svi sporni ključni problemi. Osim svega, u ovoj je knjizi još popis literature (104 raznovrsne bibliografske jedinice, od novinskih napisa do relevantnih znanstvenih djela), upute za čitanje albanskih riječi, te indeks imena i pojmova. (Osim nekoliko tabela u tekstu, knjiga je opremljena i slikovnim prilogima čak na 32 nepaginirane crno-bijele stranice.)

Dakle, *kosovski problem* kao »najdelikatniji politički problem zemlje« ima po Horvatovu mišljenju *tri različita aspekta*: prvi se odnosi na *iseljavanje Srba i Crnogoraca s Kosova*, drugi na *srpski nacionalizam*, a treći na *integraciju Albanaca u jugoslavensku zajednicu*. Dok su mu prva dva aspekta prilično očigledna, za treći misli da zahtijeva ozbiljan studij.

Prvi aspekt: Od svake moderne države očekuje se da osigura pravni poredak i sigurnost građana. Jugoslavenska federacija u tom je pogledu zatajila. Direktni i indirektni pritisci materijalne i moralne prirode, mjestimično i otvoreni zločini, pokrenuli su lavinu iseljavanja. (v. str. 10)

Drugi aspekt (koji se neposredno nadovezuje na prvi): U licitiranju tko će biti veći zaštitnik progonjenih Srba na Kosovu sređuju se i neki stari računi o obespravljenosti srpskog naroda u novoj Jugoslaviji. A budući da su Srbi na Kosovu zaista maltretirani, teško je na demagogiju odgovoriti pravom mjerom. Na emotivnoj vezanosti Srba na Kosovo, na ranjivosti srpskog naroda kad je posrijedi patnja, gradi se politička pozicija i strategija nagodbe sa suparnicima u federaciji. Srpski nacionalizam u drugim sredinama promptno nailazi na odjeke koji počinju podsjećati na vremena maspoka. Na taj način javlja se sasvim realna opasnost da, uslijed nesposobnosti federacije, Kosovo posluži kao detonator nove nacionalističke eksplozije. (v. str. 10-11)

Treći je aspekt najsloženiji, ali u njemu i leži rješenje kosovskog problema. No da bi se uopće moglo pristupiti analizi problema i

njegovu rješavanju, autor drži da je potrebno prethodno upozoriti na *tri mistifikacije*. Prvo, »na Kosovu nije bilo nikakve kontrarevolucije« jer »revoluciju, kao i kontrarevoluciju, čine odnosi između društvenih klasa...«. Naprosto je »došlo do nacionalnog bunta koji je zatim eskalirao u šovinističke ispade« pa je stoga riječ »o odnosima između nacija, a ne o odnosima između klasa«. (Ovakvu kvalifikaciju izmislili su političari da bi se istaknula »društvena opasnost«.) Nadalje, »nazivati nacionalnu netrpeljivost i izvjestan broj kriminalnih akata počinjenih na Kosovu – ma koliko oni revoltiraju – genocidom znak je nedobronamjernog pretjerivanja«. (Ovaj su kvalifikativ dodali srpski nacionalisti.) I najposlije »Kosovo republika' nije nikakav kontrarevolucionarni zahtjev zbog kojega građane treba hapsiti« jer »radi se o političkom zahtjevu...« čiju opravdanost ili neopravdanost »treba da utvrdi politička, a ne policijska rasprava«. Uostalom »iluzija je da se nečije uvjerenje može suzbiti terorom«. Sve ovo brkanje pojmova izaziva konfuziju u rješavanju problema, pa se on tako i ne rješava. Tek prokazivanjem ovih mistifikacija omogućuje se potraga »za razumnim razrješenjem kosovskog čvora«. (v. str. 11-12)

Ako je bjelodano da je povijest ostavila Kosovu u nasljeđe teško poremećene nacionalne odnose, onda se to može riješiti samo ozbiljnim i kompleksnim prilazom problemu. A ozbiljan *prilaz rješavanju kosovskog pitanja*, po mišljenju B. Horvata, zahtijeva rješavanje četiriju grupa problema: političkog samoopredjeljenja, nacionalno-kulturne integracije u Jugoslaviju, privrednog razvoja i demografske kontrole. Pri tome je rješenje posljednjih dviju grupa preduvjet za rješenje prvih dviju. (v. str. 129) No, kako će se navedene »četiri kategorije problema rješavati, ovisi prvenstveno o tome koliko se želi njihovo rješavanje« (str. 138). Međutim, ako »država, u poznatoj balkanskoj tradiciji, nastupa s policijom i parolama«, onda »na taj način na historijski stvorenu hipotečku dodaje i svoje doprinose čineći problem još težim« (str. 9; usp. i str. 138).

Autor opravdano i ne sumnja da će se kobni ciklusi nacionalističkih eksplozija i represija nastaviti ako ne budu zaustavljeni »inteligentnom i energičnom akcijom« (str. 67). Čini se da u akciju ove vrste ne spada

današnja kampanja protiv Bujanske konferencije koja »ima za Kosovare isto historijsko značenje kao i druge slične partizanske konferencije za stanovnike drugih krajeva zemlje« (zbog toga je i godišnjica konferencije ušla u kalendar službenih proslava na Kosovu, te je, među ostalim, ustanovljena i »Decembarska nagrada« kao najznačajnija nagrada na Kosovu), a iz svega toga nije teško izvesti da ta kampanja »mora stoga biti duboko uvredljiva za Albance« (str. 59).² Dodamo li ovome gotovo poslovično iskrivljeni diskurs o Kosovu (»neistine i huškanja«), kao i činjenicu da »Albanci, zaplašeni rastućom kampanjom, uglavnom ne reaguju na ovakve *bezobrazluke*« (istaknuo – J. K.) onda i »ovakva potpaljivanja – u čijem su gušenju intelektualci gotovo potpuno zatajili – imaju, na žalost, efekta«. (v. str. 114-117) Iz svega ovoga, i ne samo ovoga, stječe se dojam kao da se jugoslavenska država do stanovite mjere »svodi na razinu plemenskog društva« (str. 124), odnosno kako je to sve više nalik na situaciju kad »...nacija ponovno prelazi u etničku grupu, a država u pleme«.³

Horvat potkraj rasprave konstatira da »se razumijevanje historije i svjesna akcija ne mogu precijeniti. I kako je ispravna ocjena i događaja i akcija moguća samo u dugoročnoj perspektivi« (str. 143-144). Uza sve rečeno izgleda da ovoj knjizi možemo pripisati artikulirani stav o tome da ako ne možemo mijenjati tegobnu prošlost, onda možemo makar budućnost. Odnosno, kako je to dobro formulirao C. W. Mills, naše zanimanje za povijest nije (valjda) rezultat uvjerenja da je budućnost neminovna (to jest da je određena prošlošću), jer to što su ljudi u prošlosti živjeli u nekom određenom društvu ne postavlja apsolutna ograničenja

² Ovome (nekoliko mjeseci po izlasku *Kosovskog pitanja*) valja dodati: Odbor Saveznog vijeća Skupštine SFRJ za društveno-političke odnose ocijenio je (15. XI 1988) da je »rezolucija Bujanske konferencije, održane na prijelazu između 1943. i 1944. godine... ništavna... pošto je suprotna odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a i stavovima KPJ« (Tanjug, *Vjesnik*, Zagreb, XLVIII/1988, br. 14789 od 16. XI).

³ Fanon, Frantz. *Prezveni na svijetu*. Zagreb: Stvarnost, 1973, str. 83.

spram društva koje bi oni eventualno mogli stvoriti u budućnosti.⁴

Iz ovakve perspektive valja gledati i na korijen svih današnjih sukoba oko Kosova a on, po mišljenju autora, leži u različitom odgovoru na pitanje – »da li su Albanci 'naši' ili 'tuđi'«. Naime, kako je Jugoslavija prilikom osnivanja bila koncipirana kao država Južnih Slavena onda su, prema tome, svi preostali bili »nacionalne manjine, što znači 'tuđi'«. U međuvremenu, do danas, »slavensko« je »shvaćanje dobrim dijelom načeto... ali ne i prevladano«. Pritom se ovdje ne dovodi u pitanje građanska ravnopravnost jer »se razumije sama po sebi«. Radi se, naime, »o etničkoj ravnopravnosti«. »Ako Albanci nisu 'naši', onda ne mogu imati republiku, onda moraju dati prioritet jeziku 'našeg' naroda koji vrši suverenitet na teritoriji gdje žive i općenito su došljaci koji uživaju gostoprimstvo u tuđoj državi. Ako su 'naši', onda sve to otpada... A jugoslavenska država preuzima brigu o albanskim, jednako kao i o drugim svojim manjinama u stranim državama... Ako Albanci nisu 'naši', onda će se okrenuti 'svojima'. Onda postaje aktualno otcjepljenje. Onda nema rješenja kosovskog pitanja. Nacionalni će šovinizam eskalirati i iduća je faza otvoreni terorizam...« (str. 145-146)⁵

Dakako, pisac *Kosovskog pitanja* svjestan je činjenice da nije moguć znanstveni »dokaz o poželjnosti« ali je zato moguća znanstvena interpretacija historije, kao i izvođenje konzekvencija. Pođe li se pored toga i od nekih jednostavnih činjenica, kao što je to na primjer činjenica da su Albanci u Jugoslaviji podjednako brojni kao i Slovenci, a brojniji od Makedonaca i Crnogoraca, onda se – kako se čini – teško može zaobići pitanje samoopredjeljenja (razumije se, valja naglasiti, takvo pitanje ne proizlazi nužno iz brojnosti već iz eventualne izražene želje i potrebe za samoopredjeljenjem).⁶ Ovakvo

postavljen problem ne navodi stoga na razmatranje o »kontrarevoluciji« već, polazeći između ostalog i od pretpostavke da je na Kosovu sada riječ i »o sukobu historijskog i etničkog principa u rješavanju nacionalnog pitanja« (str. 16), autor na relativno istaknuto mjesto stavlja *pitanje o* (za sada unutrašnjem) *političkom samoopredjeljenju* Albanaca u Jugoslaviji (kao federaciji). I potom može biti govora o »integraciji« u jugoslavensku zajednicu.

Poslije svega zaključuje: *kosovsko se pitanje ne može svesti na zavođenje reda i mira* (dodajmo, ma radilo se i o nečem što bi se imalo zvati bijela pacifikacija), već »ono pokreće mnogo dublja pitanja, teorijske i praktičnopolitičke naravi, od kojih su neka egzistencijski važna za zemlju« (str. 147).

Govoreći i o prošlosti i o sadašnjosti kosovskog pitanja B. Horvat zapravo na neki način propituje i analizira elemente društvene strukture (prije svega politike) koja je utjecala na kosovski problem. U krajnjoj liniji iz njegova se propitivanja nadaje pitanje kako to da poslije više od četrdeset godina od nastanka nove Jugoslavije »prošlost« može biti (i još, i opet) važna ili čak i presudna. Ovakvo raspravljanje, čini se, upućuje na to da valja uočiti demagoški karakter onih tumačenja što idu za tim da svu odgovornost za sadašnje probleme pripišu prežicima prošlosti. Jer ako se problem tako shvati, onda ispada da izvor problema (uopće) nije u postojećim društvenim prilikama⁷ već izvan njih, a iz toga pak slijedi da rješenja (kosovskom) problemu nema. Tako pacifikacija kao već »rutinirano« rješenje postaje nužnost.

U ovakvu svjetlu i historičarska dimenzija *Kosovskog pitanja* dobiva relativan smisao. Naime, premda nije profesionalni historičar čini se da pisac ipak dobro zna da ne može događaje prošlosti tumačiti s pomoću njih samih već da se oni mogu shvatiti samo iz razumijevanja budućnosti. Tako, na primjer kad piše o (Albancima kao) naci-

⁴ V. *Sociološka imaginacija*. Beograd: Savremena škola, 1964, str. 194. No, iako su ljudi slobodni da stvaraju povijest, neki su »u tom pogledu u mnogo povoljnijoj situaciji nego drugi. Takva sloboda pretpostavlja pristup sredstvima odlučivanja i vlasti, pomoću kojih je sada moguće praviti istoriju« (isto, str. 201-202).

⁵ V. o problemu tuđinstva u: Majstorović, Stevan. *U traganju za identitetom*. Beograd: Slovo ljubve; Prosveta, 1979, poglavlje »Stigma tuđinstva«.

⁶ V. isto, poglavlje »Žudnja za ljudskom zajednicom«.

⁷ Karel Kosik piše: »Od prirode politike zavisi da li u borbi za moć ili njeno očuvanje... budi u ljudima netrpeljivost, ... predrasude, mračne nagone, otupljuje u njima smisao za pravdu i istinu, podstiče ih na surovost i nasilje...« (*Dijalektika krize*. Beograd: Mladost, 1983, str. 67.)

ji »u formiranju koja tek traži svoj identitet« (a identitet pritom shvatimo kao neprestanu negaciju nedovoljnog opstanka, kako bi to rekao H. Marcuse) onda takvom formulacijom, shvatljivo, može izazvati konfuziju kod onih »historičara« koji sadašnjost i budućnost vide iz perspektive prošlosti.

Kažemo li još na kraju da ova knjiga i nije u osnovi orijentirana na iscrpnost i opisivanje već na problematiziranje kosovske situacije, dakle na postavljanje pitanja,⁸ kao i na uspostavljanje općejugoslavenskoga javnog, intelektualnog i koliko-toliko doraslog političkog razgovora o ovome sada nezaobilaznom problemu, onda možemo reći da je pisac obavio jedan značajan posao. I time je, pretpostavljamo, ispunio i svoja početna intelektualna očekivanja. Osim toga ovaj je rad i doprinos razumijevanju pojmova kao što su etnos, manjina, narodnost, nacija, nacionalizam, te općenito vrijedan hipotetički doprinos i sociologiji, i politologiji, i historiji jugoslavenskog društva. Ako se uzmu u obzir osnovne namjere i način prilaza problemu, onda bi se slobodno moglo reći da i nedovoljnu strogost znanstvenog izvođenja bitno nadomješta naglašena humanistička zasnovanost koja se ogleda prije svega u slobodnome i kritičkom preispitivanju mnogih iskustvom zasićenih pojmova.

Josip Kumpes

Anthony D. Smith

THE ETHNIC ORIGINS OF NATIONS

Oxford: Basil Blackwell, 1988 (1986, 1987). 212 pp.

Jesu li nacije moderne? To pitanje postavio je britanski sociolog Anthony D. Smith na početku svoje studije o tzv. etničkom porijeklu (ili izvorima) nacija. Temeljni »motiv« te studije, prema autoru, tiče se prirode

⁸ Zanimljivo je spomenuti da se vrlo ubrzo nakon postavljanja pitanja pojavio i odgovor (doduše osjetno historičan i paradiskurzivan) u vidu specijalnog broja beogradskog časopisa *Duga* (jul 1988) s naslovom »Istina o Kosovu!«

i trajnosti etničkih oblika i sadržaja, te odnosa između ranijih etničkih i kasnijih nacionalnih identiteta (str. 16). Iz toga slijedi da bi Smithov rad mogao da bude koristan ne samo sociolozima koji se bave specifičnom problematikom razvoja nacija, nego i istraživačima etniciteta. A otuda dolazi i naš interes za ovu knjigu, koja je doživjela već tri izdanja od izlaska iz tiska 1986. godine.

Kao prvi zadatak u prvom dijelu knjige – s naslovom »Etničke zajednice u predmodernim erama« – autor je morao odrediti osnovni pojam etničke zajednice. Poznato je, naime, da su Grci koristili izraz $\xi\theta\omega\varsigma$ na različite načine (usp. Homerove opise ptica i pčela: $\xi\theta\omega\varsigma \delta\rho\upsilon\theta\omega\upsilon$, $\xi\theta\omega\varsigma \mu\epsilon\lambda\iota\sigma\sigma\omega\upsilon$), premda su najčešće govorili o narodima i skupinama ljudi. Smith je naveo nekoliko primjera iz njihove jezične prakse, te zaključio da je grčki izraz označavao neko mnoštvo ljudi ili životinja koje žive i djeluju zajedno ali ne mora pripadati istom klanu ili plemenu (str. 21). Za takve skupine engleski jezik navodno nema adekvatne imenice! Autor se zato opredijelio za francuski neologizam *ethnie*. Mi bismo mogli govoriti o »etnijama«, što uostalom odgovara južnoromanskoj recepciji francuske riječi (npr. *ethnie* > *etnia* u talijanskom, španjolskom i portugalskom jeziku). Doduše trebalo bi naglasiti da je pojam etnije moderna socioantropološka rekonstrukcija koja ima određeniji smisao od izvornoga grčkog izraza.

Prema Smithu, osnovne dimenzije etnije (etničke zajednice) bile bi prisutnost: a) zajedničkog imena, b) zajedničkog mita o porijeklu, c) zajedničke (*shared*) historije (povijesti), d) zajedničke distinktno kulture, e) veze s određenim teritorijem i f) osjećaj solidarnosti (str. 22-29). U tom sklopu autor smatra da je mit o zajedničkom porijeklu *sine qua non* etniciteta (str. 24). S time se očito podudara i njegova tvrdnja o zajedničkoj historiji. Naime, sama predodžba (osjećaj) o nekoj zajedničkoj historiji navodno je važnija od činjenice što ih je »nepriprana« znanstvena historiografija uspjela otkriti (str. 25). I to se, uz kulturna obilježja poput jezika, religije, narodnih običaja i institucija, dalje nadovezuje na ideju o etničkoj domovini (teritoriju), što pak učvršćuje i osjećaj solidarnosti u zajednici.